

KONTINUITET ŠTOVANJA ANTIČKIH KULTOVA U PERIODU UČVRŠĆIVANJA KRŠĆANSTVA NA PODRUČJU ISTRE

VESNA JURKIĆ

Arheološki muzej Istre, Pula

Kada se govori o kontinuitetu antičkih kultova na području Istre, tada se misli na posljednje relikte štovanja poganskih kultova koji su, obzirom na ustaljene tokove života naročito na većim zemljišnim posjedima i latifundijama, egzistirali tokom IV stoljeća do Teodozijevog edikta 392. godine. Budući da se tokom IV i V stoljeća na vlasti izmijenjuju vladari koji su pristaše poganstva ili kršćanstva, nije nikakvo čudo da su žitelji pomalo specifičnog istarskog područja, gdje su antičke tradicije veoma jake i duboko utemeljene u materijalnoj kulturi, zadržali vjerovanje u ukorijenjena božanstva. Oni nastavljaju vjerovati u orijentalna božanstva, genije i mane, lokalna epihorna božanstva iako se ne opiru kršćanstvu. Oslobođenici i koloni u okviru sveukupnih društveno-političkih odnosa smatraju da samo antički bogovi mogu spasiti Carstvo, koje uslijed smjene vladara pod naletom barbara i razdirano unutrašnjim socijalnim i vjerskim suprotnostima postupno nestaje.

Povijesni i društveno-politički odnosi od III do V stoljeća na području Istre, a naročito na puljskom ageru, odvijaju se zbog njenog posebnog geografskog položaja u sjeverojadranskom bazenu pod određenim specifičnim uvjetima. Unutrašnji dinastijski sukobi, koji započinju već u doba nasljednika Konstantina Velikog a nastavljaju se preko Teodozija Velikog do Honorija, Gale Placidije i Valentinijana III sve do konačnog raspada Zapadnog rimskog carstva, pogoršani su provalama barbara.¹ Na istarske društveno-socijalne i političke promjene najviše su utjecali upadi Zapadnih Gota pod vodstvom Alariha (403. g) i osvajачki pohod Huna pod vodstvom Atile (452) kada je porušena i spaljena Akvileja.² Pored ovih političko-socijalnih previranja pojavljuje se i kršćanstvo kao jaka vjerska, gospodarska i politička snaga razdirana unutrašnjim trzavicama, borbom protiv arijanaca, pelagijanaca i konstantnim progona. Poganstvo, premda veoma uzdrmano u svojoj religioznoj osnovi raznim progona i u ekonomskoj bazi konfiskacijom dobara i pljačkom riznica hramova, naročito za vrijeme vladavine Honorija i njegovih nasljednika, doživljava u ovom razdoblju posljednje uspone prije definitivnog nestajanja.³ Njegovi posljednji nosioci bili su malo-brojni latifundisti i koloni, patriciji i senatori, poneki vojskovođa ili car uzurpator

(Julijan Apostata, 361—363; Eugenije, 392—394; Prisk Atal, 409—410, 414—415; Ivan, 423—425, ubijen od Gale Placidije, 425—455; magistri militum Ecije i Bonifacije za vlade Valentijnana III, 425—455.

Nemirno razdoblje kasne antike odrazilo se i na život stanovnika Istre. Bojazan od provale i pljačke barbara utjecala je u Puli na proširivanje i pojačavanje gradskih zidina antičkim spolijama, a na graničnom području puljskog agera izgrađen je cjelovit obrambeni sistem stražarnica i utvrđenih naselja (Bale—Vallis, Dvograd—Duo Castra, Stari Gočan), te kastruma (Mons Parentinus kod Dvograda, Mutvoran) i kula (Klenovac, Straža). Kao stražarnica i osmatračnica na cesti od Pule do Trsta (via Flavia) isticao se je Sv. Lovreč Pazenatički, a na zapadnoj istarskoj obali Pula (Pola), Rovinj (Ruvingium), Vrsar (Ursaria), Poreč (Parentium), Novigrad (Emonia), Umag (Humagum), Sipar (Siparis), Piran (Piranon), Kopar (Capris), Trst (Tergeste). Na sjeveroistoku od Dvograda evidentirani su Pićan (Pedena), Motovun (Montona), Buzet (Piquentum) i V. Čentur. Na taj način utemeljen je zatvoren krug utvrđenja centralne Istre. Istočno od Starog Gočana i Mutvorana nalaze se Labin (Albona) i Plomin (Flanona), a na sjeveru Boljun i Kastav (Castra) sve do granice prema Trsatu (Tarsatica).⁴

Navođenjem fortifikacijskih točaka, očito je, da je istarski poluotok bio pokriven brojnim utvrđenjima koja su svoj kontinuitet i značaj sačuvala sve do srednjeg vijeka. Međutim, pored izgradnje takvih utvrda, stare rimske gospodarske vile postupno mijenjaju svoj izvoran oblik i namjenu, te se adaptiraju i utvrđuju ili u njihovoj blizini nastaju naselja zbijenog tipa koja su preteča klasičnih srednjevjekovnih sela. Tako Istra gubi svoju ustaljenu ruralnu i urbanu shemu, te se postupno pretvara u skladu s promjenama društvenih odnosa i razvojem kolonatskog sistema u tipičnu srednjovjekovnu Istru, unutoč toga što su se tradicije antičkog gospodarstva zadržale sve do VI stoljeća, u doba bizantske dominacije poluotokom i posljednjim procvatom antičkih tradicija.

Najočitiji primjer kontinuiteta antičkog nasljeđa i nastupa novih društvenih i ekonomskih odnosa možemo prema arhitektonskim i arheološkim ostacima naći u Kastrumu na Brionima.⁵ Ista situacija uočava se u naseljima na Barbarizi oko takozvane Švalbove vile i uljare,⁶ Sorni,⁷ Sipru⁸ i Katoru.⁹

Sigurno je da se u Istri kršćanstvo afirmiralo u V stoljeću, budući da su tada Pula i Poreč biskupska sjedišta. Međutim počeci kršćanstva u ovim gradskim središtima Istre i širih njihovih agera, vjerojatno sežu i u IV stoljeće na što nam ukazuje legenda o puljskom mučeniku. Sv. Germanu i porečkom Sv. Mauru, te postojeći spomenici starokršćanske arhitekture.¹⁰

Relativno kasnoj afirmaciji kršćanstva u Istri prethodilo je stoljeće u kojem je antičko poganstvo uporno branilo svoje pozicije. Na to, pored grobnih nalaza u poznatim nekropolama grada Pule, ukazuje i arhitektura grobova u obliku sarkofaga, kosturnih grobova ili zidanih obložnim pločama, što s obzirom na pogrebne običaje pokazuje izrazito poganski karakter. *Paganor* na Velom Vrhju kod Pule govori svojim nazivom o poganskom središtu. Pored puljskih nekropola, kasnoantički grobovi otkriveni su na Brionima, Vižanelu, Fažani, Lakuži i Betegenici kod Peroja, u Škicinima kod Juršića, Ovčjaku kod Marčane, Ižuli kod Medulina, Glavici kod Šošića i u Škicinima.¹¹ Nalazi kasnoantičkih grobova na zapadnoj istarskoj obali poznati su iz starije literature (Sv. Ivan Kornetski južno od Umaga),¹² dok su novim radovima otkriveni grobovi u Jura-

lima kraj Rovinja, Karpinjanu kod Novigrada i Mulindriji kod Poreča.¹³ U kontinentalnoj Istri kasnoantički grobovi registrirani su na Kacavancu nedaleko Dvograda.¹⁴

U ovom vremenskom razdoblju Istra je poprište pohoda Licinija (308—324), koji pokušava ponovno učvrstiti poganstvo o čemu govore natpisi iz Pule i Poreča,¹⁵ te nalaz Čenturske ostave moneta.¹⁶ O nemirnim i nesigurnim vremenima svjedoči i ostava iz razdoblja vladavine cara Konstancija II (337—361) iz Trogrle pećine kraj sela Majkusi nedaleko Šterne.¹⁷ Ovi primjeri su očiti dokazi veoma nesigurnih društvenih i političkih prilika na istarskom tlu.

Glavni duhovni podstrek žiteljima u borbi da se održe i prežive u takvim teškim i nesigurnim vremenima bila je vjera. Jedan dio istarskog stanovništva prihvatio je kršćanstvo, dok je drugi zadržao stara poganska vjerovanja prožeta dominacijom orijentalnih kultova.

Posljedica nemirnih vremena u svim oblicima društvenog, političkog i kulturnog života odražava se i u umjetnosti, koja se formira i pojednostavljuje ne samo u idejnoj interpretaciji i stilistici izrade objekta, već i u neophodnom umijeću obrade kamena i bronz. Portretna i statuarna umjetnost dosiže u to doba kolosalne dimenzije i na taj način odražava psihi čovjeka, njegovu ekspresiju i poimanje vanjskog svijeta koji ga okružuje i propada.¹⁸

U tom razdoblju rustifikacije i simplifikacije sadržaja i motiva, duhovne apoteoze shvaćanja vladara i svijeta, nastali su na području Puljštine kasnoantički spomenici u skulpturi i reljefu kao što su npr. glava Jupitera, Jupitera Amona i Acheloja. Pored monumentalne skulpture barbarizira se i sitna plastika: keramično poprsje statuete Minerve i brončana figurica krilate Viktorije. Velik broj votivnih ara domaćih ilirskih božanstava oblikom i tipom natpisa grublji je od spomenika posvećenih istim božanstvima iz ranijih stoljeća, te se sada u Istri može jedva govoriti o klesarstvu kao umjetničkom zanatstvu, već samo kao o klesarskim radionicima u opadanju.

U kasnoj antici na području Istre štovao se u kontinuitetu kult Jupitera, koji je pretežno interpretiran u reljefu na cipusima kao Jupiter Amon.¹⁹ Čisti rimski lik Jupitera prikazan je u monumentalnoj kamenoj skulpturi glave iz Pule, koja je do nedavno u literaturi prikazivana kao Heraklova.²⁰ Pisani spomenik koji iz tog razdoblja spominje Jupitera Optima Maksima je zavjetni žrtvenik iz fulonike Gaja Julija Krisogona (*Gaius Iulius Chrysogonus*).²¹ Iz istog razdoblja je ara iz Pule na kojoj je upisana dedikacija Jupiteru Optimu Maksimu.²² Oba žrtvenika datirana su na temelju natpisne forme i obrade slova u III stoljeće n. e. S područja središnjeg gradskog brežuljka Pule potječe natpis posvećen orijentalnom Jupiteru Depulsoru,^{22a} koji se datira u III stoljeće ili na prijelaz u IV stoljeće. Kult Jupitera štuje se i na području Poreštine što dokazuje žrtvenik posvećen Jupiteru Eternu, koji po svom sadržaju nosi orijentalne (sirijske) elemente. Ovaj spomenik otkriven je na prostoru edikule Sv. Petra u Sorni kraj Poreča.²³ Natpis na tom žrtveniku glasi: *Iovi Optimo Maximo Aeterno Augusto Lucretius Victor*. S područja Bužeštine poznat je natpis koji je na žalost kasnije nestao, a pročitao ga je P. Kandler u Roču: *Iovi Optimo Maximo Oppius Severianus*.²⁴ Budući da je rimski Jupiter poznat s natpisa iz I i II stoljeća n. e. a registriran je i na žrtvenicima iz III i IV stoljeća n. e. kao »depulsor«, »aeternus«, »conservator«, može se i za područje Istre tvrditi da je oficijelno vrhovno rimsko božanstvo slavljeno na istarskom poluotoku u prva dva stoljeća naše ere kao čisto rimsko božanstvo, dok je u idućim stoljećima štovano pod orijentalizirajućim atribu-

tima kao »depulsor« i »conservator« i na toj osnovi sačuvalo svoju političku i religioznu važnost do samog kraja poganstva, ne samo na području zapadne istarske obale nego i u kontinentalnom dijelu Istre.

Minerva se u Istri u III stoljeću ne javlja u čistom, već samo u sinkretističkom obliku kao Minerva Flanatika. U ovom nazivu nije uključeno štovanje čistog rimskog Minervinog kulta, već u simbiozi s lokalnim božanstvom Minervi sličnih autohtonih obilježja. Natpis iz Poreštine to potvrđuje.²⁵

Venera se na području Istre u kasnoj antici spominje isključivo u orijentalnoj formi pod nazivom *Venus Caelestis*. Zavjet boginji ispisan je slovima nejednake forme i veličine na žrtveniku iz Pule koji je veoma rustično koncipiran, tako da se datira na kraj III i u početak IV stoljeća.²⁶ Štovanje kulta Venera iz nešto kasnijeg razdoblja locirano je na područje Jesenovika u dolini rijeke Raše. Žrtvenik je bio posvećen sinkretističko-rimsko-autohtonom božanstvu *Iriae Veneri*. U ovom slučaju radi se o štovanju ilirskog božanstva Irije koja je vjerojatno imala gotovo iste ikonografske značajke kao i rimska Venera. Votivni natpis otkriven je na antičkom lokalitetu na kojem je kasnije podignuta crkva Sv. Andrije.²⁷

Od kasnoantičkih kultova svakako treba naglasiti pojavu orijentalnog Mitrinog kulta, koji je kao i na ostalim područjima Rimskog carstva, bio udomaćen i u Istri. Kroz brojnost spomenika posvećenih ovom božanstvu, obzirom na geografsko manje istarsko područje, odražava se njegova velika popularnost. Utjecaj štovanja ovog kulta vjerojatno je posljedica vojne snage i fluktuacije radnih žitelja u priobalnom području Istre kao i kontinuiranih trgovačkih i pomorskih odnosa istarskih kolonija s Akvilejom kao glavnim gradom X. italske regije. Kult Mitre utvrđen je u Istri na sedam poznatih spomenika. Jedan je iz Pule posvećen *D(eo) M(ithrae) S(oli)*²⁸ otkriven na jugoistočnoj padini središnjeg gradskog brežuljka, nedaleko pretpostavljenog Mitrinog speleuma u kojem je nađen reljef Mitrine tauroktonije.²⁹ Drugi spomenik Mitri je ara iz fulonike Gaja Julija Krisogona, a posvećen je *D(eo) M(ithrae)*.³⁰

Veoma je zanimljiv vjerojatno Mitri posvećen žrtvenik otkriven u Mutvoranu pod oltarom u katedrali.³¹ Spomenik je u svakom slučaju kasnijeg datuma i donesen je vjerojatno u mutvoronsku katedralu s područja općine Nezakcij.³² Danas nam nije pristupačan.

Spomenik Mitri bio je otkriven i na području Poreštine u uvali Zub (Val del Dente) s posvetom za obojicu impetatora Filipa, oca i sina. Ara je dakle datirana u godine 244.—249³³ Na području Tarske vale nađen je jedan fragmenat spomenika također posvećen Mitri, te se smatra da je mjesto nalaza vjerojatno bilo posvećeno mitreju.³⁴

Zanimljivo je utvrditi da se u kontinentalnom dijelu sjeverne Istre za sada nisu našli tragovi štovanja Mitre. Mitrin kult je evidentiran u Devinu nedaleko Trsta, pa stoga možemo zaključiti da je romanizacija i penetracija orijentalnih utjecaja posredstvom vojske i naseljavanjem kolona veterana bila manje intenzivna u kontinentalnom dijelu Istre nego u priobalnom području Pule i Poreča, Trsta i Akvileje. Svi nađeni spomenici ovog kulta mogu se datirati u III i početak IV stoljeća.

Uz kult Mitre pojavljuje se i Sol, koji se i poistovjećuje s njim.³⁵ Primjere nalazimo na području sjeverojadranskog bazena i zaleđa. Ističe se Akvileja s jednim *speleum cum omni apparatu*³⁶ i sjevernije u Trentu, uz *via Claudia*, mitrej s natpisom Mitri i Solu.³⁷ U Veroni je poznat *Deus Magnus Aeternus* i Sol.^{37a} Prema tome Mitra se najčešće povezuje i zamjenjuje sa Solom.³⁸ Ovo spominjemo stoga, jer u primjeru

iz Pule nalazimo također ovu simbiozu u već navedenom natpisu Deo Mitrae Soli i jednom reljefu Sola.³⁹ Ovaj reljef može se pripisati Mitrinom kultu, jer je nađen nedaleko ranije lociranog Mitrinog speleuma.

Na području Istre štuje se, pored orijentalnog kulta Mitre, već krajem I stoljeća učvršćen i uveden kult Magnae Matris. Ovaj kult je u kontinuitetu štovan i kasnije tako da ga sa sigurnošću možemo identificirati i u III stoljeću, a vjerojatno je slavljen i nešto kasnije.

Baza statue Kvinta Mursija Minervijana (*Q. Mursius Minervianus*) iz Pule na kojoj se spominje kolegij dendrofora⁴⁰ vezan uz kult Velike Majke, datirana je sa sigurnošću u vrijeme vladavine Septimija Severa (193—211). Nov nalaz statue Atisa bez glave i jedne glave Atisa na Vidikovcu u Puli datira se u kasnu fazu antoninijevske umjetnosti na prelazu iz II u III stoljeće.⁴¹ Nalaz votivne are iz Jesenovika posvećene *Matri Magnae Deorum* sa sigurnošću se prema formi i tipu slova određuje na kraj III i početak IV stoljeća, jer se može sa vjerojatnošću računati na kontinentalnu retardaciju. Ista dedikantica Felikula posvetila je votivnu ploču *Iriae Veneri*, pa se zaključuje kako se kontinuitet oba kulta protezao na ovom području do kraja III i početka IV stoljeća.

Na Brionima je uz grobni inventar datiran u IV stoljeće pronađen i natpis posvećen Flori. Slavljenje rimske boginje proljeća i cvijeća, Flore, bilo je veoma popularno u kasnoj antici.⁴²

Kult Nemeze, boginje sudbine, štovao se prema poznatim votivnim spomenicima u Istri od I do IV. stoljeća. Pored natpisa iz ranijeg vremena spomenimo neke žrtvenike iz III i početka IV stoljeća. Jedan od takvih je žrtvenik otkriven na ulazu u puljski Amfiteatar.⁴³ Dedikacija Nemezi je i spomenik iz fulonike Gaja Julija Krisogona, koja je kao i ostali tamo otkriveni spomenici datirana u III stoljeće.⁴⁴ Jedna veoma rustična ara posvećena Nemezi otkopana je na području rijeke Dragonje u Istri, a danas se nalazi u Trstu.⁴⁵

Štovanje Silvana u Istri i to italskog Silvana, već je odavno utvrđeno evidencijom natpisa sa žrtvenika. Silvan se slavio na čitavom području Istre od Kopra i Rovinja s jedne strane, te Čepića, Krnice i Nezakcija s druge strane, sve do Štinjana gdje je u Krisogonovoj fulonici pored ostalih ara nađena i ara posvećena Silvanu i datirana u III stoljeće.⁴⁶ Štovanje Silvana kao boga plodnosti polja i vinograda, što je osobita karakteristika italskog Silvana, nije odumrlo u kasnoj antici jer je intenzivna agrarna djelatnost pogodovala odražavanju njegovog kulta u Istri.

Zanimljiv je podatak kojeg navodi P. Kandler, a koji se nalazi i kod B. Schiavuzzija⁴⁷ i kao takav pruža izvanredan primjer kontinuiteta posvećenih poganskih svetišta kao izvedenih kultnih centara prvih kršćana. Radi se o lokalitetu crkve Sv. Felicite ili kasnije nazvane San Giovanni e Felicità u Velom Polju kraj Pule. U imenu stare crkve P. Kandler otkriva pod nazivom »Felicità«, »tempio alla Felicità«, tj. Fortunin hram, koji na žalost nije do danas potvrđen istraživanjima. O nekom kontinuitetu korištenja poganskih sakralnih mjesta možemo govoriti i prilikom analize podataka o izgradnji bazilike Marije Formoze na navodnom Minervinom hramu u Puli⁴⁸ ili crkve Sv. Tome na mjestu Jupiterovog hrama.⁴⁹

Pored navedenih rimskih i orijentalnih kultova zanimljivo je osvrnuti se na specifične domaće ženske kultove, kojih likovna interpretacija nije poznata, već ih otkri-

vamo sa natpisa zavjetnih žrtvenika. Prostor njihovog slavljenja ograničen je na zapadnu obalu Istre od Pule do Nezakcija i nešto sjevernije preko Krnice do Labina.

Jedno od najpopularnijih božanstava bila je Eja koja se štovala od I stoljeća pa do kraja III stoljeća. U Nezakciju je otkrivena, prema formi teksta i obliku slova, veoma rustična ara ove božice (*Eia Augusta*) datirana u III stoljeće.⁵⁰ Još jedan žrtvenik iz Nezakcija posvećen je Eji.⁵¹ U ovom slučaju je zanimljivo da je dedikant domaćem božanstvu Eji Orijentalac koji je prihvatio autohtoni kult.

Terra Histria štuje se na područje Nezakcija i spominje se na veoma rustičnoj ari iz kraja III stoljeća, a možda i početka IV stoljeća.⁵² Značajno je da je i u ovom slučaju dedikant bio orijentalnog podrijetla. Isti kult Tere Histrije štuje se i na području Poreštine što se uočava s natpisa jednog spomenika iz III stoljeća.⁵³ U ovom kontekstu slavljenja domaćih kultova u kasnoj antici nesmiye se zanemariti i nalaz male are iz III stoljeća u termama Nezakcija s posvetom božici *Trita Augusta*.⁵⁴

Vrijedan je pažnje nalaz žrtvenika jedinog muškog autohtonog božanstva *Melosa* u ruševinama crkvice Sv. Teodora na području Krnice.⁵⁵ Ovaj sačuvani veoma rustičan, grub po formi i izradi, načinu pisanja i obliku slova, spomenik božanstvu nosi natpis: *Numini Melosoco Aug(usto) sacrum Cn(aeus) [P]apiriu[s] Eumelul[s] ex voto*. Drugi fragmentaran natpis koji je također pripadao votivnoj ari spominje samo ime *Melosocus*.⁵⁶ Pretpostavlja se, da su ovi žrtvenici pripadali nekom manjem lokalnom svetištu koje je vršilo svoju kultnu funkciju daleko od moćnih religioznih centara, nesmetano od vojno-političkih i duhovnih previranja, do kraja III i početka IV stoljeća.

*

Svakako i kroz ovaj aspekt kao esencijalni odnos treba tražiti i naći oblike kontinuiteta postojanja starog autohtonog ilirskog duha u romaniziranom domaćem življu, koji se održao duboko ukorijenjen u stanovništvu Istre pored svih rimskih administrativnih i kulturnih mjera.⁵⁷ Taj narod je poprimio tuda vjerovanja, ali je zadržao i svoja domaća i nametnuo ih rimskim došljacima. Ta izvorna autohtona vjerovanja u simbiozi s rimskim kultovima dali su čvrstu spregu religiozne osnove koju nadiruće kršćanstvo u većem dijelu istarskog poluotoka teško sublimira. Kršćanstvo koje prodiere u Istru tokom IV stoljeća ostavlja svoje martire, Sv. Germana u Puli⁵⁸ i Sv. Maura i Eleuterija u Poreču,⁵⁹ ali u osnovi teško mijenja poganske običaje. Pogrebni ritusi i inventar kasnoantičkih grobova sve do 400. godine rječitio govore o paralelnoj egzistenciji poganstva i kršćanstva u Istri kroz cijelo stoljeće.

¹ Konstancije II (337—361), sin Konstantina Velikog, uvjereni arijanac, nije proganjao pogane i cijenio je rimske starine; Julijan Apostata (361—363), njegov nasljednik, ponovno je želio uspostaviti sjaj poganstva i ukinuo je beneficije Milanskog edikta. Za razliku od njih, Gracijan (367—383) kao sin i nasljednik Valentinijana, nije bio vjerski trpeljiv i prvi je od careva odbacio naziv pontifeksa maksimusa oduzimajući time poganstvu podršku države. Naročit progono-

gana provodio je Teodozije Veliki do svog Edikta 392. g. Međutim, istovremeno se javlja Eugenije (392—394), poražen u bitci kod Ajdovšćine, koji je ponovno u Senat smjestio statu u Viktorije, ističući na taj način snagu poganstva. — Rutilije Namacijan i Zosim u svojim djelima oživljavaju poganstvo i prikazuju pad Rima kao odmazdu za otpadništvo i napuštanje poganstva. Padom Rima i upadom Alarika poganstvo ponovno jača u Sjevernoj Africi.

² B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula 1967, str. 5.

³ O tome vidi: C. A. Balducci, L'opposizione dinastico-politica alla morte di Onorio, *Rivista di Filologia e Storia*. Cl. (1935), str. 243 i dalje; L. S. Mazzolani, *Galla Placidia*, Milano 1975; E. R. Dodds, *Pagani e cristiani in un'epoca d'angoscia*, Firenze 1970; E. A. Thompson, *The Conflict between Paganism and Christianity in the IV century*, edited by A. Momigliano, Oxford 1963; S. Thouvenot, St. Augustin et les Païens, *Latomus* 1964, str. 682; P. de Labriole, *La réaction payenne*, Paris 1934; E. Demougeot, St. Jérôme, les Oracles Sibyllines et Stilicon, *Revue des Etudes Latines* (1952), str. 83 i dalje; H. Bloch, A new document of the last Pagan revival, *The Harvard Theological Review* (1945), str. 199 i dalje; C. Bonner, Some phases of religious feeling in Later Paganism, *The Harvard Theological Review* (1942), str. 171 i dalje.

⁴ B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula 1967, str. 5; idem, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadranski zbornik* IX, Pula-Rijeka 1975, str. 343, 346 i sl. 6 (povijesno-arheološka karta sistema fortifikacije na području sjevernog Jadrana u V i VI stoljeću).

⁵ Š. Mlakar, Muzejsko-konzervatorski radovi na otočju Brioni, *Muzeji* 11—12, Zagreb 1956—1957; B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Istra*, str. 6; idem, *Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre*, str. 338; idem, Neki nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u Južnoj Istri i na otoku Cresu, *Istria archaeologica* (dalje: *HA*) IV/1, Pula 1973 (tiskano 1977), str. 68.

⁶ H. Schwalb, *Römische villa bei Pola*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung II, Wien 1902; Š. Mlakar, *op. cit.*, str. 25—26; A. Gnirs, Beispiele der antiken Wasserversorgung aus dem istrischen Karstlande, *Strena Buliciana*, Zagreb—Split 1924, str. 147—148, sl. 14; B. Marušić, *Neki problemi...*, str. 340.

⁷ Neobjavljeno. Istraživanjima je rukovodio Š. Mlakar. Nešto više vidi: B. Marušić, *op. cit.*, str. 340.

⁸ Neobjavljeno. Istraživanjima je rukovodio Š. Mlakar. Vidi: B. Marušić, *op. cit.*, str. 338; idem, Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri, *Jadranski zbornik* V, Rijeka—Pula 1962, str. 168.

⁹ Stariji podaci o lokalitetu: E. Silvestri, *L'Istria*, Venezia 1903, str. 428—434; A. Degrassi, I porti romani dell'Istria, *Scritti vari di antichità*, Roma 1962, II, str. 821; A. Benedetti, *Umago d'Istria nei*

secoli, Trieste 1973, str. 47. Istraživanjima je 1970. g. rukovodio Š. Mlakar, materijal je neobjavljen, jedan dio je izložen u antičkoj izložbi AMI-a u Puli. Vidi: *Arheološki muzej Istre — Vodič III*, Pula 1978. Posebno vidi: B. Marušić, *Neki problemi...*, str. 342.

¹⁰ O prvim počecima kršćanstva i mučeničniku Sv. Germanu vidi: B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula* (1967), str. 9; idem, Istarska grupa sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *HA* V/1—2, (Pula 1974 [1978] = *ATTI VII*, Centro di ricerche storiche Rovigno (Trieste 1978). — O počecima kršćanstva i martiriju Maura i Eleuterija kao i podatke o starijoj literaturi vidi: A. Šonje, Predefrazijevske bazilike u Poreču, *Zbornik Poreštine* 1 (Poreč 1971) = Grada i rasprave, IV, Pula 1971.

¹¹ O raznim nalazima u Puli i okolici: B. Schiavuzzi, Attraverso l'agro colonico di Pola, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* (dalje: *AMSI*) XXIV, Parenzo 1908, str. 91—171. — O poganskim sarkofazima vidi: C. de Franceschi, Dante e Pola, *AMSI* XLIV, Pola 1933, str. 35—48; B. Marušić, Novi nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u južnoj Istri i na otoku Cresu, *HA* IV/1, Pula 1973 (tiskano 1977); idem, Tri poznoantične najdbe iz Istre, *Arheološki vestnik* IX, Ljubljana 1958—1959, str. 49—58; idem, Djelatnost srednjovjekovnog odjela AMI u Puli (1956 do 1958), *Starohrvatska prosvjeta* 8—9, Zagreb 1963, str. 258—260.

¹² A. Degrassi, Notiziario archaeologico, *AMSI* XLI, Parenzo 1929, str. 401.

¹³ B. Marušić, Novi nalazi..., *HA* IV/1, Pula 1973, str. 63, bilj. 3.

¹⁴ B. Marušić, Kasnoantičko i rano-srednjovjekovno groblje Kaštela Dvograd, *HA* I/1, Pula 1970.

¹⁵ *Inscriptiones Italiae* (dalje: I. I.), Pola et Nesactium X/I, Roma 1947, 45; I. I., X/II, 7.

¹⁶ A. Jeločnik, *Čenturska zakladna najdba* (The Čentur Hoard), Ljubljana 1973.

¹⁷ B. Bačić, Trogrla pećina. Rezultati arheološkog istraživanja 1974. godine, *Jadranski zbornik* X, Pula-Rijeka 1977, str. 151 i dalje.

¹⁸ F. Gerhe, *Kasna antika i rano kršćanstvo*, Novi Sad 1973, str. 51.

¹⁹ V. Jurkić-Girardi, Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana, *Atti V* (Centro di ricerche storiche-Rovigno), Trieste 1974, str. 7, tab. I, sl. 2; idem; Izbor antičke kultne plastike na području Istre, *Materijali* XII, Zadar 1976, str. 211; M. C.

Budischovsky, Jupiter-Amon et Méduse dans les forums du Nord de l'Adriatique, *Aquileia nostra* XLIV, 1973.

²⁰ A. Gnirs, *Früher durch Pola*, Wien 1915, str. 118, sl. 63; *Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale* I, Bologna 1964, tab. XC, sl. 182, kat. br. 328, str. 217.

²¹ *I. I. X/I*, 10.

²² *CIL V*, 8131 = *I. I. X/I*, 11.

^{22a} *I. I. X/I*, 12. — Ovo je jedina posveta ovom božanstvu u Istri.

²³ *I. I. X/II*, 192.

²⁴ *CIL V*, 423; *I. I. X/III*, 123.

²⁵ *I. I. X/II*, 194; V. Jurkić-Girardi, *Arte plastica...*, str. 10; idem, *Izbor antičke kulture plastike...*, str. 212.

²⁶ *CIL V*, 8138 = *I. I. X/I*, 25. — Premda je spomenik bio datiran u I—II stoljeće smatram — kao što i B. F. Tamaro daje naslutiti — da ovaj žrtvenik treba datirati na kraj III i početak IV stoljeća.

²⁷ *CIL III*, 3033 = *I. I. X/III*, 197.

²⁸ *CIL V*, 263; *I. I. X/I*, 16.

²⁹ A. Reichel, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* XVI, Wien 1893, 6; F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* II, Bruxelles 1899, 269, br. 118, sl. 110; V. Jurkić-Girardi, *Arte plastica...*, str. 13—14; L. Zotović, *Mitrazam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973, str. 60, br. 68.

³⁰ *CIL V*, 8132 = *I. I. X/I*, 594.

³¹ *I. I. X/I*, 658.

³² Mommsen u *CIL V*, 2 uspoređuje ovaj tekst pod posvetom Dioklecijanu i Maksimijanu sa sličnim natpisom u *CIL III*, 720.

³³ *I. I. X/II*, 216; F. Cumont, *op. cit.*, str. 124, br. 128. Umjesto »Sanctus« postoji mišljenje da se radi o »Sol« (J. M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* [dalje: CIMRM], La Haye 1956, br. 754).

³⁴ Za ovaj podatak zahvaljujem dr. Anti Šonji, direktoru Zavičajnog muzeja Poreštine.

³⁵ *I. I. X/I*, 22; P. Sticotti, *Epigrafi romane d'Istria*, AMSI XXIV, Parenzo 1908, str. 232; F. Cumont, *op. cit.*, str. 208 i 519.

³⁶ CIMRM, br. 747; C. M. Budischovsky, Les cultes orientaux à Aquilée et leur diffusion en Istrie et en Vénétie, *Antichità Altoadriatiche* XII, Udine 1977, str. 102.

³⁷ CIMRM, br. 732 i 734; C. M. Budischovsky, *op. cit.*, str. 112.

^{37a} *CIL V*, 3221; CIMRM, br. 702.

³⁸ Usp. CIMRM, br. 713, 730, 574.

³⁹ Vidi bilj. 28 i 35.

⁴⁰ *CIL V*, 56 i 61 = *I. I. X/I*, 84; V. Jurkić-Girardi, Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba, *HA III/1*, Pula 1972, str. 49, tab. II, sl. 1, 2.

⁴¹ V. Jurkić, Skulptura Atisa iz Pule. Nov prilog poznavanju Atisovog kulta, *JZ X*, Pula—Rijeka 1977. = (*Grada i rasprave VII*, Pula 1978).

⁴² B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula 1967, str. 6.

⁴³ *CIL V*, 17 = *I. I. X/I*, 20.

⁴⁴ *CIL V*, 8135 = *I. I. X/I*, 595.

⁴⁵ *I. I. X/III*, 35.

⁴⁶ *CIL V*, 8136 = *I. I. X/I*, 596.

⁴⁷ B. Schiavuzzi, *op. cit.*; V. Jurkić, Nadgrobni spomenici kao komponenta lociranja antičkih nekropola grada Pule i okolice, *JZ IX*, Pula-Rijeka 1975, str. 316 i bilj. 23. = (*Grada i rasprave VI*, Pula 1976).

⁴⁸ B. Marušić, *op. cit.*, str. 52.

⁴⁹ G. Galza, *Pola*, Milano 1920, str. 53.

⁵⁰ *I. I. X/I*, 659.

⁵¹ *I. I. X/I*, 660.

⁵² *I. I. X/I*, 664.

⁵³ *CIL V*, 327 = *I. I. X/II*, 1.

⁵⁴ *I. I. X/I*, 665.

⁵⁵ *CIL V*, 8127 = *I. I. X/I*, 661.

⁵⁶ *I. I. X/I*, 662.

⁵⁷ V. Jurkić, *Arte plastica...*, str. 15.

⁵⁸ Sv. German je ubijen u doba progona kršćana za vladavine cara M. Aurelija Numerijana, 283—284. g.

⁵⁹ Sv. Mauro je ubijen u doba ranih progona kršćana za vrijeme cara Decija, 249 do 251. g., ili Valerijana, 253—260. g. Sv. Eleutrije je ubijen u doba cara Dioklecijana, 284 do 305. g.

LA CONTINUITÀ DEI CULTI PAGANI NEL PERIODO DI CONSOLIDAMENTO DEL CRISTIANESIMO SUL TERRITORIO DELL'ISTRIA

Riassunto

I rapporti storici e socio-politici nell'arco di tempo tra il III ed il V secolo sul territorio dell'Istria, ed in particolar modo sull'agro polese, si svolgono, per la sua specifica posizione geografica nell'Adriatico settentrionale, sotto determinate condizioni specifiche. I conflitti dinastici interni, che hanno inizio già al tempo dei successori di Costantino il Grande e continuano oltre Teodosio il Grande fino a Onorio, Galla Placidia e Valentiniano III fino

al disfacimento dell'Impero romano di Occidente, sono aggravati dalle invasioni dei barbari: dei Goti occidentali sotto la guida di Alarico (anno 403) e gli Unni guidati da Attila (anno 452).

Accanto e queste agitazioni socio-politiche fa la sua comparsa pure il Cristianesimo quale forza religiosa, economica e politica. Il Paganesimo vive in questo periodo le sue ultime ascese, anche se molto scosso nella sua base religiosa dalle varie persecuzioni, prima della sua definitiva scomparsa.

L'inquietitudine del periodo tardoantico si riflette pure sulla vita degli abitanti dell'Istria. La paura di un'eventuale irruzione e saccheggio da parte barbara si manifesta a Pola nell'ampliamento e nel consolidamento delle mura cittadine con spoglie antiche, mentre nella zona di confine dell'agro polese si costruisce un sistema di difesa costituito da torri di vedetta, abitati fortificati e castra.

L'esempio più evidente della continuità dell'eredità antica e la comparsa di nuovi rapporti sociali ed economici che possiamo constatare in base ai resti architettonici ed archeologici è dato dal castrum di Brioni. La stessa cosa viene constatata nel villaggio di Barbariga, attorno alla cosiddetta villa di Schwalb con l'oleificio, a Sorna, Sipar e Catoro.

È certo che il Cristianesimo aveva trovato la sua affermazione in Istria già nel V secolo, poichè allora Pola e Parenzo erano le sedi dei vescovi. Gli inizi del Cristianesimo, però, in questi centri urbani dell'Istria e nei loro agri, hanno luogo, probabilmente, già nel IV secolo e lo convalidano la leggenda del martire S. Germano da Pola e S. Mauro da Parenzo, nonché i monumenti conservatisi dell'architettura paleocristiana.

All'affermazione relativamente tarda del Cristianesimo in Istria aveva fatto capo un secolo durante il quale il Paganesimo antico difendeva strenuamente le proprie posizioni; Ne è testimone pure l'architettura delle tombe che nei riti funebri dimostra il suo carattere chiaramente pagano. Oltre alle necropoli polesi, altre tombe tardoantiche sono state scoperte sull'area dell'agro a Brioni, Visanel, Ovčjak presso Marzana, Isola presso Medolino, Glavizza presso Šošici, Škicini, S. Giovanni della Corneta a sud di Umago, Jurali presso Rovigno, Carpignano presso Cittanova, Mulindria presso Parenzo e Kacavanac non lontano da Due Castelli.

La principale risorsa spirituale della popolazione nella lotta per l'esistenza e la sopravvivenza in quei tempi difficili ed insicuri era senz'altro la religione. Una parte della popolazione istriana accettò il Cristianesimo mentre l'altra conservò le antiche fedi pagane compenetrate dalla dominazione dei culti orientali.

In questo periodo di rustificazione dei contenuti e dei motivi, dell'apoteosi spirituale nella comprensione dei regnanti e del mondo, sorsero sul territorio del Polesano i monumenti tardoantichi della scultura e del rilievo come ad esempio la testa di Giove, *Iuppiter Amon* e *Achelous*. Oltre alla scultura monumentale si barbarizza pure la plastica minuta: il busto fittile della statuetta di Minerva e la figurina bronzea della Vittoria alata. Un gran numero di are votive dedicate alle divinità autoctone nella foggia e nel tipo di iscrizione è più grezzo dei monumenti dedicati alle stesse divinità dei secoli precedenti, per cui allora in Istria si può parlare appena di un'arte scalpellina come artigianato artistico; si tratta in effetti di botteghe scalpelline in decadenza.

Nel periodo tardoantico si venerava in continuità il culto di Giove come *Iuppiter Amon* e sulle are sacrificali del III e IV secolo come «depulsor», «aeternus», «conservator». Con tali attributi la divinità riuscì a conservare la propria importanza politica e religiosa fino alla fine del Paganesimo non solo sul territorio dell'Istria occidentale, ma anche nella parte continentale dell'Istria.

Minerva non compare nell'Istria occidentale del III secolo nella sua forma pura, ma solamente nella forma sincretistica come *Minerva Flanatica*, in simbiosi con la divinità locale Minerva con gli attributi autoctoni simili.

Venere viene menzionata in quest'epoca sul territorio dell'Istria, a Pola, esclusivamente nella forma orientale con il nome di *Venus Caelestis* e nella valle dell'Arsa come divinità sincretistica autoctono-romana *Iria Venus*.

A proposito dei culti tardoantichi si deve senz'altro sottolineare la comparsa del culto orientale di *Mithra*, che, come sugli altri territori dell'Impero romano, era venuto in uso pure in Istria.

Accanto al culto di *Mithra* compare pure la divinità *Sol* che si identifica con lo stesso.

Sul territorio dell'Istria, accanto al culto orientale di *Mithra*, si pratica pure il culto della *Magna Mater*, culto introdotto e affermatosi già sul finire del I secolo a Pola. Questo culto

3

2

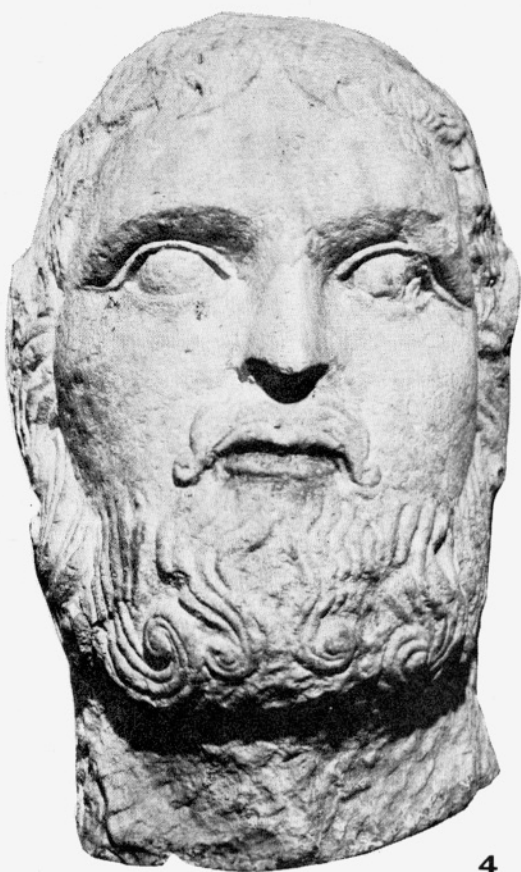
1

1 Ara posvećena Nemesi, Pula — Štinjar. (fulonica C. Iulia Chrysogona), III st. —
 Ara consecrata a Nemesis, Pola — Stignano (fulonica di C. Iulius Chrysogonus), III sec. d. Cr.

2 Ara posvećena Veneri Caelesti, Pula, II/III st. —
 Ara consecrata a Veneri Caelesti, Pola, II/III sec. d. Cr.

3 Ara posvećena Matri Magnae Deorum, Jesenovik (dolina Raše), III/IV st. —
 Ara consecrata a Matri Magnae Deorum, Jesnovik (Valle d'Arsa), III/IV sec. d. Cr.

4

6

5

4 Glava Jupitera, Pula, III/IV st. —
Testa di Juppiter, Pola, III/IV sec. d. Cr.

5 Glava Acheloja, Pula, III st. —
Bassorilievo della testa di Achelous, Pola, III sec. d. Cr.

6 Brončana statueta Victorije, Pula, III st. —
Statuetta in bronzo di Victoria, Pola, III sec. d. Cr.

venne onorato ininterrottamente anche più tardi cosicchè lo possiamo constatare a Pola anche nel III secolo e veniva praticato anche oltre all'inizio del IV secolo nella valle dell'Arsa.

A Brioni è stata rinvenuta un'iscrizione dedicata a *Flora*, accanto al corredo funebre datato nel IV secolo.

Il culto di *Nemesis* veniva praticato, a giudicare dai monumenti votivi in Istria dal I al IV secolo.

Il culto del Silvano italico, lo si deduce dalle are sacrificali, non si spense nel periodo tardoantico, poichè l'intensa attività agraria favoriva la continuità del suo culto in Istria.

Oltre ai culti romani ed orientali già citati è interessante dedicare l'attenzione ai specifici culti autoctoni femminili. Una delle divinità più popolari era *Eia* che veniva onorata a Pola e a Nesazio dal I alla fine del IV secolo. È interessante notare che il dedicante di Nesazio alla divinità autoctona *Eia* è un Orientale che aveva fatto suo il culto autoctono.

Terra Histria viene onorata in continuità sul territorio di Nesazio e viene citata sull'ara molto rustica della fine del III secolo e forse dell'inizio del IV secolo, a giudicare dell'iscrizione. Il questo contesto della venerazione dei culti autoctoni nel periodo tardoantico non deve venir tralasciato il rinvenimento di una piccola ara del III secolo, nelle terme di Nesazio, con la dedica alla divinità *Trita Augusta*.

È degno di attenzione il rinvenimento di un'ara sacrificale dell'unica divinità maschile autoctona *Melosocus* tra le rovine della chiesetta di s. Teodoro sul territorio di Carnizza. Si suppone che le are erette alla divinità autoctona *Melosocus*, appartenessero a qualche tempio locale di Nesazio che svolgeva le sue funzioni di culto lontano dai potenti centri religiosi e indisturbatamente dalle agitazioni politico-militari e spirituali fino alla fine del III e l'inizio del IV secolo.

Il Cristianesimo che penetra in Istria durante il IV secolo e lascia i suoi martiri: S. Germano a Pola, S. Mauro e Eleuterio a Parenzo; in effetti cambia però molto difficilmente gli usi pagani. I riti funebri e l'inventario delle tombe tardoantiche fino all'anno 400 dicono chiaramente dell'esistenza parallela del Paganesimo e del Cristianesimo in Istria durante l'intero secolo.